

Саргашкаев Э.А.

**КЫРГЫЗДАРДЫН МАЛ ЧАРБАЧЫЛЫГЫНДАГЫ ЭЛДИК
ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРДЫ КОЛДОНУУ**

Саргашкаев Э.А.

ПРИМЕНЕНИЕ НАРОДНЫХ ОБРЯДОВ В СКОТОВОДСТВЕ У КЫРГЫЗОВ

E.A. Sargashkaev

THE USE OF FOLK RITUALS IN CATTLE IN THE KYRGYZ

УДК:101.14(575.15)

Бул макалада автор мал багуудагы жана аларды даарылоодогу элдик ыкмаларды колдонуу менен, бүгүнкү күндө муундан муунга өтүүсү чагылдырылган.

В статье автором даются некоторые методы лечения животных, применяя народные средства, которые по сей день передаются из поколения в поколение.

In this article author suggests some methods of curing of animals using traditional remedies, which goes through the generations.

XIX кылымдын аягында XX кылымдын башталышында Кыргыздардын мал кармоо чарбачылыгында бакма малынын илдеттерин дарылоонун ар түрдүү ыкмалары: кан чегип алуу, сыныктарды шакшактап таңуунун ар кыл жолдору жана элдик ветеринариянын эмпирикалык башка каражаттарын колдонушкан. Бирок илдеттердин бардыгын элдик ыкмалар менен дарылап жоюу колдорунан келген эмес.

Белгилүү окумуштуу-этнограф С.М.Абрамзон өзүнүн изилдөөлөрүнө таянып: Кыргыздарда жерсуу кудайы жөнүндө түшүнүк абдан исламдашкан болсо да алар алтайлыктар менен хакастардын диний ишенимдеринин жалпы белгилерин сактап калышкандыгын көрүү кыйын эмес. Курмандык чалуу менен бирге өткөрүлгөн бардык магиялык ырым-жырымдардын өзгөчөлүгү толук түрдө «жердеги» турмуш тиричилик менен байланыштуу болгондугунда, алар барыдан мурда, курчап турган жер жаратылышынын ресурстарын, жер менен сууну пайдаланууга негизделген мал чарбасы менен дыйканчылыктын керектөөлөрү менен шартталган ырым-жырымдар болуп саналат, деп баса белгилеген.

XIX кылымдын аягында кыргыздар, өзгөчө касиет катары мал-жан ылаңдаган аймактарга чоң манасчыларды алдырып “Манас” айттырып, ырымдашкан. Эл арасынан жыйнаган Алыкул Осмоновдун кол жазмасынан; «Манас» жомогу жалгыз кана чер жазуу жыргалдыгы эмес, ал кээ бир бактысыздыктарда касиеттүү курал катары колдонулган экен, Сагынбай Манас айтып кеткен жердеги мал оорулары, адам оорулары жоголуп, төрөбөгөн аял төрөчү экен ...Элдин оозунда ушул күнгө чейин макталып жүргөн кадимки Келдибек деген чоң манасчы Кочкордогу Осмон деген кишинин үйүнө келип “Манас” айтыптыр. Ошондо ылаң баскан

малдар орууган адамдар эртеси эле айыгып кетиптир. Ошол Осмон деген киши карыганча бала көрбөштүр, Келдибек «Манас» айтып кеткенден кийин эле аялынын боюна бүтүп андан Суна деген бала туулуптур, ал Суна кийин эң карып өлүптүр [6].

Кытай кыргыздарында малдын ар бир оорусуна себепчи боло турган «ээлери», жин-шайтандар бар деп эсептешет. Мисалы: “чечилме” ылаңы каптаганда малды, «жарты калпак кийген, колуна темир кармаган узун киши» малды аралап кетет, ал эми «секиртме» оорусунда «калпакчан киши койдун мөңкүтөт», «көк көйнөк» оорусунда болсо «көк көйнөкчөн кыз» малды аралап кетет» – деген ишенимдер болгон [4].

Кыргыздардын мал кармоо чарбачылыгында бакма малынын илдеттерин дарылоонун ар түрдүү ыкмалар менен эмпирикалык дарылонун жолдорун билишкен, ошондой эле башка каражаттар колдонулган. Бирок илдеттердин көбүн дарылоо колдорунан келбеген учурларда, элдик ишенимдерге таянууга аргасыз болушуп, ар кандай ыкмаларды колдонушкан. Малды мазарларга айдап барып, ал жерде тилек сурап, дуба окушкан, колдоочуларына курмандык чалышкан ж. д. у. с.

Түштүк алтайлыктар, тувалар, жарым көчмөн өзбектер сыяктуу элдер да кыргыздардан, казактардан кем калышпаган кызыгууну туудураарын көрсөттү, анткени алар да мал кармоочулук-көчмөндүк турмуштун башаты байыркы замандын түпкүрүнөн башталган өтө көп белгилерин сактап калышкан.

Малды жыл бою жайытка багууга негизделген малчылык түштүк алтайлыктардын көп топторунун чарбачылык турмушунун негизи болуп саналат. Мисалы, алтайлыктар музоолорду жана козуларды боз үйдө кармашкан; козуларды астына саман төшөлгөн жана үстү чабак жыгачтар менен жабылган ороолорго салышкан (алар «күркө» же «купэ» деп аталган.) Кыргыздар да малдын жаш төлүн боз үйдө кармашкан же алар үчүн ороо, ошондой эле кийизден күпкө жасашкан.

Тенир-Тоо кыргыздардын сөздөрүндө сейнек (эки жаштагы эчки) деген термин бар, ал термин тувалардын сейнек (бир, эки) жаштагы биттелген (эркеч) деген сөзү менен үндөшүп турат. Үй малдарынын моңголдордукуна тектеш түрлөрүнүн окшош аталыштары кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде гана учураары мүнөздүү көрүнүш. Дөнөн (4 жашка караган жылкы, өгүз, төө), дөнөн кой (4

жашка караган кой) дегенде мааниси жагынан моңголдордун «дөнөн морин», «дөнөн ухэр», «дөнөн хонь» деген сөздөрүнө окшош [5].

Түндүк диалектилериндеги бышты деген (жылкы, өгүз, төө үчүн) жогорку сөздөргө ылайык келет. Адаттагы мөөнөтүнөн мурда тууп койгон чебичтерди Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыздар жусакдеп коюшат.

Ал эми кашкарлык кыргыздар койду жусак дешет. Моңголдордо эки жаштагы эчкини «Зусаг ямаа», эки жаштагы койду «зусаг хон» дешет. Ошол эле түштүк кыргыздарынын урууларынын лексикасында үй мал-дарынын иран тилдериндеги (же иран-түрк тилдериндеги) аталыштарынын бар экендиги ал уруулардын отурукташкан жергиликтүү тажик жана өзбек калктары менен тыкыс карым-катнашынын натыйжасы болуп саналат. Ал аталыштар булар: кэлтэ тай (кулун, тай) чари, чары (4 жаштагы ирик), купан ноопаз (3 жашка караган кара малдын эркеги) бада, пада (уй), тайкар (эшектин тайы), акта (бычылган эшек). Бул аталыштар анча-мынчалап Теңир-Тоодо да учурайт, мисалы, ноопалан (3 жашка караган кара малдын эркеги), тай ноопас (бычылган торпок), бышты ноопас (4 жашка караган өгүз) дегендер да бар [5].

Мына ушуга байланыштуу ал венгер этнографы жана филологу Кете Урай-Кохальминин чоң кызыгуу туудурган изилдөөсүнө көңүл бурган. К. Урай-Кохальми моңголдордон үй жаныбарларын жашы боюнча атоонун эки системасын: сандардын жардамы менен жана малдын тишине карап аташаарын учураткан. Анын үстүнө, изилдөөчү аныктагандай, экинчи система чыгыш моңголдору үчүн гана мүнөздүү болгон. Ал манчжурларда да сакталып калган, эвенкилерде жана эвендерде эки жаштан төрт жашка чейинки бугуларды атоодо учурайт, тибеттерде сандар системасы менен кезектештирилип колдонулат. Тишине карап атоо системасы түрк тилинде сүйлөгөн элдердин ичинен якуттарга дагы белгилүү [6].

Тувалардын үй жаныбарларын атоолорун, изилдөө көрсөткөндөй, түштүк-чыгыштык туваларда (чооду, кыргыз, саян жана ирkit уруу-урук топтору) үч жаштан беш жашка (кошо алынат) чейинки үй жаныбарларынын жашы жылдар боюнча бирдей, тишине карап атоолор системасын чагылдыруучу моңгол терминдери менен аталат. Ирkitтерде жылкы жана кара мал, анча-мынчалап төөлөр үчүн да алты жашка чыккандан кийин сандык атоолор системасы колдонулат. Түштүк, чыгыштык туваларда малдарды атоолордун эки системасы тең белгилүү жана ырааттуу айкалышта учурайт Л.П. Потапов малдардынатоолорун жарыялоо менен, түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин ичинен, малдын тишине карап атоо системасын колдонгон якуттар гана деген болжолдосуна түзөтүү киргизүү зарыл. Ушу кезге чейин үй жаныбарларын жашы боюнча ажыратуу үчүн, түрк тилдеринде сүйлөгөн башка элдердегидей эле, кыргыздарда да сан эсебин пайдалануу коп колдонулат. Төрттүлүк малдын башка аталышта-

рынын катарында: эки жаш койду эки тиштуу, үч жаштагысын – төрт тиштүү – 4 жаш төөнү – бир кырктый, 5 жаштагысын – эки кырктый, 6 жаштагысын – тегерек тиш деп аташкан. Бул аталыштардын баарында тиштердин саны (же формасы) маанилүү роль ойнойт [3].

Ал эки жана үч жаш койлорду эки тиштүү кой жана төрт тиштүү кой деп, ошондой эле жогоруда аталып өткөн жаштагы эркек төөлөрдүн да дал ушундай аталыштары (жалпы кыргыздардын жана Кыргызстандын түндүгүндөгү кыргыздардын атоо варианттарында) берилген: 4 жаш төө – бир кырккан, 5 жаштагысы – үч кырккан (төрт курэк), 6 жаштагысы – акты курек (түштүктө), жети жаш-тагысынын – буура деп аталаары көрсөтүлгөн [1].

К.К. Юдахин жашын тишине карап аныктоо фактысын жалпы кыргыздар үчүн мүнөздүү экенин белгилейт, Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыздар үчүн «күрэк» – кашка тиш термининин маанисин берет. Мындай төөнүн кашка тиштеринин канчасы чыккандыгы аныктоочу маанилүү белги болуп саналат деген тыянак келип чыгат. Мына ошентип, үй жаныбарларын тишине карап атоо системасынын ачык-айкын билинип турган калдыктары, мисалы, кээ бир жаштагы койлорду жана буура, айгырларды атоо, кыргыздарда да сакталып калган. Бул система жаныбарлардын башка түрлөрүн атоо үчүн колдонулган-колдонулбаганын айтуу азырынча кыйын. Мына ушуга байланыштуу асый деген термин өзүнө көңүл бурдурат; ал терминди кыргыздар чоң (беш жашка караган) малды: жылкы, кара мал, төө, ошондой эле бугуларды атоо үчүн колдонушат. Төрт жаштан кийин, – деп жазат К.К.Юдахин, – «асый менен, мисалы, беш жашка караганы жаңы асый же бир асый, алты жашка караганы эки асый, жети жашка караганы үч асый ж.д.у.с» – деп эсептелет [1].

Кыргыздарда жаныбарларды тишине карап атоонун мүнөздөлүп өткөн системасы негизги сан эсеби боюнча атоо системасы менен катар колдонулат, мындай абал тибеттерде жана тувалардын бир бөлүгүндө да орун алган. Кыргыз системасы семантикалык жактан түштүк-чыгыштуваларда жана чыгыш моңголдордо колдонулуп жүргөн системага ото жакын, минтип ойлоого лексика мүмкүнчүлүк берип турат. К.Кохальми мындай терминдерди келтирет: siduleng – тиши жаңыдан жарылып келе жаткан 3 жаш мал (Ибн-Муханндын сөздүгү боюнча sidun-тиш); kijayalang – алдыңкы тиштери бар 4 жаш мал; sojuyalang – азуулары бар (кыргызча асый) 5 жаш мал; guyiceleng – бардык тиштери бар 6 жаш мал [6].

Түркмөндөр менен казактардын малчылары, кой-эчкилер ооруган убактарда «юзэрлик» өсүмдүгүнөн алоолонто жанылган отторду аралатып айдап өтүшөт. Ошондой эле «садага» чабышат жана «касиеттүү жерлерге» койлорду айдап, түнөтүшкөн. Сумбара жана Чендыра өрөөндөрүндө, малчылар койлор «шан» оорусу менен ылаңдаганда, тоолор-

догу муздак булактарды кечиришкен. Мындан сырткары койлор тарп, шан, мама оорулары менен ылаңдаганда «дога» тумарларын кородогу баштаак койлорго же эркечтерге тагышкан. Түркмөндөрдө, «дога» ыйык “дагдан” жыгачынан үч буручтук кылып жасалган [5].

Түркмөндөрдө пайгамбар Муса койдун коргоочусу, катары саналат Вейс баба төөнүн, Дулдул баба жылкынын, Зенге баба, уйдун коргоочусу болуп эсептелет [5].

Алтайлыктарда да сууруху - «sueezi» жөнүндө ишеним болгон. Суу ээсине оочу, тодош, мундус, меркит сөөктөрү курмандык айтышкан. Курмандыкка чалынуучу кара-боз аттын үстүнө кыл аркан - бекитишип, ага жоолук түрүндөгү чүпөрөктөрдү байлашкан. Суу ээси – «Су азiСуbai (Суват) – кан» шамандын батасында айтылат. Кээ бирөөлөр ал жерден ак тайлакты көрүшкөн. Ал булактын «кожоюну» деп эсептелет (булактын ээси). Кээ бир кыргыз шамандарынын «ээси», колдоочу рухтары Ак-Тайлак болгон. Шаман аны ак тайлак түрүндө элестеткен. Телеуттардын бакшыларынын зикир учурунда «ак адан» деп, б. а мингич ак төө деп аталган). Л.П. Потапов, Н.П. Дыренкова тарабынан жазылып алынган шамандардын чакырыктарында барабандын жыгач туткасынын «ээсин» колдоочусу катарында дайыма Ак-Тайлак айтылат. Кыргыз шамандары боюнча Л.П. Потаповдун материалы түштүк алтайлыктарга тиешелүү болгон дагы бир таңгаларлык окшоштукту белгилейт, буга Т.Баялиева

да көңүл бурган. Кыргыздын Томо (саяк уруусунан) деген «кара» шамандын чакырыктарынын биринде Бууракан (ашуунун аты катарында), бууранын образы жана Муз-Таман деген жаныбар айтылат

Кыргыздардын негизги чарбачылыгы жана күнүмдүк жашоо тиричилиги төрт түлүк малга байланыштуу болгондуктан, өздөрү айдап багып жүргөн мал менен тыгыз гармониялык байланышта болуп алардын дене мүчөлөрүнө, кыймыл аракетине, кыял жоругуна дайыма байкоо жүргүзүп келишкен. Элдин диний ишенимдери, дүйнө таанымы менен жашоо булагы болгон мал чарбасына карата жасалган күнүмдүк аракеттеринин байланыштарынан улам ырым-жырымдар келип чыккан.

Ошондуктан кыргыздар өздөрүнүн күнүмдүк жана жылдаган жашоо циклин камсыз кылуу максатында төрт түлүк малга карата болгон ырым-жырымдарды колдонушкан.

Колдонулган адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Очерк культура киргизского народа. Фрунзе.- 1946. - С.-123.
2. Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX нач. XX в. Фрунзе, 1967.-С.56-57
3. Акматалиев А.С. Беш түлүк күтүү салтыбыз. Бишкек: Кыргыз билим берүү ин-ту, 2002.-30 б.
4. Аргынбаев Х. А. Народные обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством. М., 1975. – С.198-205.
5. [АТМ. №1. 2008:1].
6. [АТМ. №1. 2008:2].

Рецензент: к.и.н., доцент Омурова Ж.О.